

Bátori István

Árpád-kori erdélyi településnevek névrendszertani vizsgálatának tanulságai*

1. Írásomban az Árpád-kori Kolozs, Doboka és Erdélyi Fehér vármegyék településnevei¹ körében általam elvégzett névrendszertani vizsgálat (összefoglalását lásd BÁTORI 2013) néhány szeletét kívánom bemutatni, ezeken keresztül téve kísérletet arra is, hogy az eredményeimet egyúttal a korábbi szakirodalom bizonyos álláspontjaival is összevegyem. Erre többek között azért is adódik nagyszerű lehetőségem, mert a vizsgált terület névtani sajátosságaival behatóan foglalkozott BENKŐ LORÁND is egy korábbi összefoglaló munkájában (2002). Ez tematikus azonossága révén is, de az abban megfogalmazott gondolatok jelentősége miatt is megkerülhetetlen vizsgálatunk szempontjából. A következőkben azt igyekszem ezért bemutatni, hogy a névrendszertani elemzés milyen új eredményeket hozhat az erdélyi területek névállományának vizsgálatában, s ezek az eredmények hogyan viszonyulnak BENKŐ itt idézett munkájának megállapításaihoz.

BENKŐ LORÁND arra tett írásában kísérletet, hogy az erdélyi területről korábban kialakított történeti nyelvi képet jelentősen árnyalja. Ebben számára a legfőbb inspirációt az jelentette, hogy az erdélyi — és még inkább a dél-erdélyi — területről vallott elképzelések legnagyobb része mindmáig jórészt a 20. század első feléből származó kutatási eredményeken alapul, s éppen ezért azok jócskán megérettnek az újragondolásra, felülvizsgálatra. Figyelmeztetett arra is, hogy a legújabb nyelv- és névtörténeti eredmények alkalmazásával olykor a korábbitól gyökeresen különböző, néha pedig egyenesen azokkal ellentétes következtetésekre is juthatunk: „Azt gondolom tehát, hogy a történeti nyelvészek és benne a történeti névtan művelőjének ab ovo kell lennie az eddig vallottaktól eltérő, új mondanivalójának Erdély korai története jónéhány fontos részkerésében, nem a minden áron mást mondás jegyében és a tudomány természeténél fogva a legkevésbé sem a tévedhetetlenség hitében, hanem csupán a ma nyelvtörténeti-filológiai nézőpontja-

* A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program — Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

¹ A vizsgálatok alapjául szolgáló korpuszt GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának (Gy.) névanyaga szolgáltatta.

nak követelményeként.” (2002: 9–10). Ennek a gondolatnak a szellemében tesztek kísérletet én magam is arra, hogy saját eredményeimet — BENKŐ álláspontját is mérlegre téve — e kérdésben közrebocsássam. Erre elsősorban az alkalmazott elméleti keret (HOFFMANN 1993, 1999, TÓTH V. 2008) lehetőségeinek felhasználása révén adódik módom; azáltal ugyanis, hogy a neveket egy olyan modellt alkalmazva szemlélem, amely az elnevezések igen alapos és szisztematikus összevetését is lehetővé teszi, jelentős mértékben kitágulnak az elemzés lehetőségei.

BENKŐ LORÁND a dél-erdélyi nyelvi-történeti vizsgálatok során elsősorban az egyes konkrét elnevezések vallomására alapoz, így igen nagy hangsúlyt fektet például azok kormeghatározó értékére, etimológiájára, illetve kiemelt figyelemmel fordul bizonyos személynevek és az általuk jelölt személy azonosításának kérdéséhez. Bár utal arra, hogy „a név egyedi mivoltában általában kevesebbet mond, csekélyebb bizonyító erővel rendelkezik, ellenben csoportosan, különösen közös jellemzők számbavétele esetén jelentősége megnövekedhet” (2002: 12), munkája legfontosabb következtetéseit mégis inkább egy-egy egyedi, illetve néhány kisszámú elnevezéstípusra (pl. réginek vélt képzővel alkotott helynevekre) alapozza. Természetesen következik ebből, hogy az érdeklődése homlokterében inkább a különleges, olykor szokatlan alakok állnak, melyek az általánostól valamilyen eltérést mutatnak. Az ilyen névtani „anomáliák” kutatásának jelentőségéhez kétség sem fér, s bizonyos kérdések tisztázásához az efféle közelítésmód elengedhetetlen; ugyanakkor az olyan esetekben, amikor egy nagyobb területi egység rendszertani jellemzőiről kívánunk szólni, sokkal kézenfekvőbbnek tűnik minderről a nevek összességét mintegy felülről szemlélve, a legfőbb névtendenciákat kitapintva nyilatkozni. A névrendszertani elemzés lehetőségei megítélésem szerint éppen ebben rejlenek a leginkább: azáltal, hogy az egyes elnevezések elemzésénél azok egymással való összevethetőségére is kitüntetett figyelmet fordítunk, az is lehetővé válik, hogy a nevek pontosan meghatározott szempontrendszer szerint nagy mennyiségben is párhuzamba állíthatók legyenek egymással, ami pedig alkalmat kínál arra, hogy az egyes egyedi elnevezések vizsgálatáról a hangsúlyt inkább magának a névrendszernek a vizsgálatára helyezzük át. Természetesen az efféle hangsúlyeltolás nem feltétlenül jár minden kérdésben gyökeresen új eredménnyel, az esetek egy részében csak megerősíti a korábban levont tanulságokat, más kérdésekben viszont az így adódó konzekvenciák akár ellentmondásban is állhatnak a korábbi vélekedésekkel. Írásomnak nem célja az, hogy BENKŐ LORÁNDnak az egyes konkrét elnevezésekkel kapcsolatos megállapításait cáfoljam — hiszen azokat javarészt minden kétséget kizáróan érvényesnek gondolom én magam is —, sokkal inkább az azokból levont és a névrendszer egészét érintő néhány tanulságot igyekszem a névrendszertani elemzés fényében árnyalni.

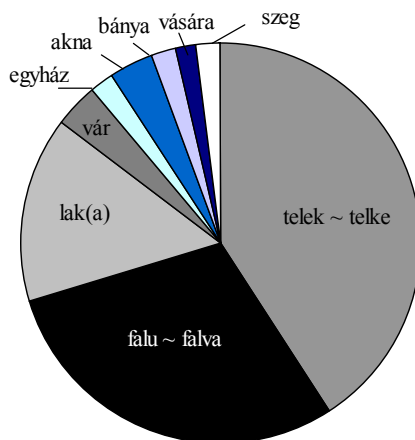
2. BENKŐ munkájának az egyik igen fontos — és már az öt megelőző kutatások által is megfogalmazott — tétele, hogy Észak- és Dél-Erdély egymástól nyelvileg jelentős mértékben különbözik, s ezen különbség a két terület névtani sajá-

tosságain is jól lemérhető. A különbségek létrehozásában vélhetően nem, de azok fenntartásában jelentős szerepet játszanak a földrajzi tényezők is: nem véletlen ugyanis, hogy a két terület határát leginkább a Szamosok és a Maros vízgyűjtője között nagyjából nyugat–keleti irányban húzódó vízválasztó alkotja (2002: 54–5). A különbözőségek kialakulását azonban BENKŐ a földrajzi tényezőktől függetlenül viszonylag régi idősokra, egészen a magyarságnak az erdélyi medencébe való betelepüléséig vezeti vissza. Nyelvjárási és egyéb nyelvi sajátosságok alapján úgy véli, hogy az északi területre feltehetően a bihari, szabolcsi és felső-tiszai vidékről érkeztek betelepülők, míg a déli területeknek efféle „nyelvi hátszágát” nemigen lehet kimutatni, aminek elsősorban történelmi okai vannak (pl. a török uralom a dél-alföldi területen) (i. m. 56).

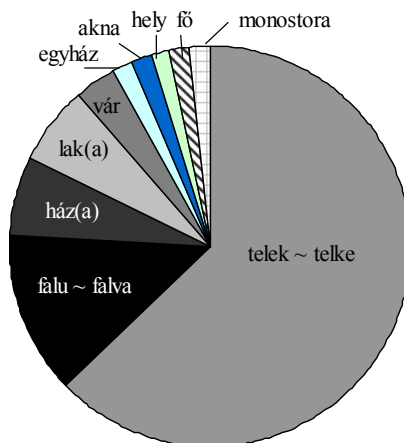
A két terület nyelvi jellemzőit, arculatát tanulmányozva a névrendszertani vizsgálat révén is igen hasonló eredményre jutottunk (vö. BÁTORI 2013). Feltűnő ugyanis, hogy az elemzési modell minden egyes szintjén igen határozottan megnyilvánuló eltérések vannak a két észak-erdélyi (Kolozs és Doboka) és a dél-erdélyi vármegye (Erdélyi Fehér) névállománya között.

BENKŐ azonban emellett egy másik, az előzővel szoros kapcsolatban álló állítást is megfogalmaz: szembehelyezkedve a korábbi elképzelésekkel azt tartja ugyanis, hogy a két terület közül a dél-erdélyi volt az, amelyet korábban betelepítettek, s hogy ennek a nyelvi és névtani sajátosságai mutatják az archaikusabb jelleget. Ezzel az állításával igyekszik megdönteni azt a korábbi álláspontot, hogy tudniillik a dél-erdélyi terület egyrészt viszonylag későn települt meg, másrészt pedig hogy a magyarság aránya a helyben talált egyéb etnikumokhoz képest más területekkel összevetve alacsonyabb lehetett. Azt, hogy ez utóbbi megállapítás valóban megérett a felülvizsgálatra, az általam elvégzett, az alábbiakban részletezendő névrendszertani elemzés is igazolja: az idegen etnikum jelenlétére utaló elnevezéstípusok (elsősorban szláv névátvételek) ugyanis meglehetősen alacsony számban lelhetők fel a területen. Ezt a megfigyelést három megjegyzéssel még tovább pontosíthatjuk. A jövevényelnevezések a dél-erdélyi területeken arányaikban az észak-erdélyi vármegyékkel (Kolozssal és Dobokával) jórészt azonos mértékben fordulnak elő. Kivételt ez alól csak a nagy számban megtalálható német névátvételek képeznek: pl. *Burgberg* (1248/1256//1421: *Burgberg*, Gy. 2: 135), *Ringelkirch* (1295: *Ryngylkyrch*, Gy. 2: 182), *Sorostély* ([1315–25]/1402: *Sorensten*, v., Gy. 2: 183; FNESz. *Sorostély*) amelyek azonban bizonyíthatóan később, a szász népelem telepítésével összefüggésben keletkeztek a dél-erdélyi régióban, így a magyarság betelepülésének időszakára vonatkoztatva nem szolgálhatnak bizonyítékkal. Végül pedig ugyanezt erősítik az elsöprő többségű, magyar névadóktól származó mikrotoponimák is az adott területek névrendszerében. A kései megtelepülésre és az idegen etnikumok jelentősebb arányára vonatkozó megállapítások kapcsán BENKŐ által megfogalmazott kételyek tehát a névrendszertani elemzés oldaláról szemlélve is jogosnak tűnnek.

BENKŐ LORÁND másik állítását, a dél-erdélyi terület archaikusságát, illetve az északihoz képest régebbi voltát illetően azonban a névrendszertani elemzés komoly kétségeket támaszt. A nagy elemszámú, jelentős rendszertani kategóriákon elvégzett névtani vizsgálat ugyanis azt mutatja, hogy helynévállományát tekintve összességében az észak-erdélyi terület képvisel archaikusabb² jelleget. Erről tanúskodik például a fajtajelölő (*telek, falu, lak* stb.) utótagú névstruktúrák előfordulása, melyek a kétrészes elnevezések között messze a legnagyobb kategóriát alkotják. Az eredményeket az 1–3. ábra diagramjain foglaltam össze.

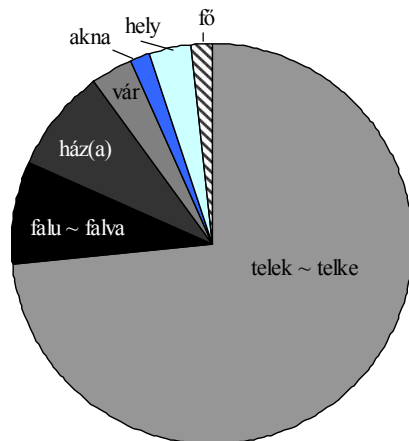

1. ábra. A fajtajelölő földrajzi köznevek megoszlása Erdélyi Fehér vármegye településnév-állományában.

2. ábra. A fajtajelölő földrajzi köznevek megoszlása Kolozs vármegye településnév-állományában.

² Meg kell jegyezni ugyanakkor azt is, hogy a névrendszer archaikus, illetve kevésbé archaikus volta csak viszonylagosan ítéltető meg.

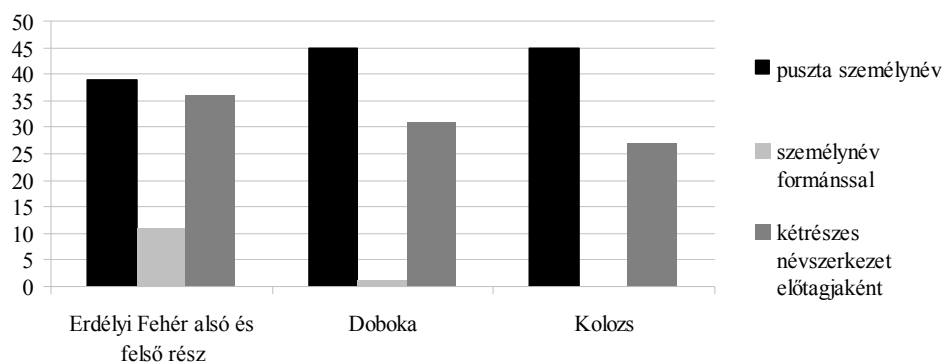
3. ábra. A fajtajelölő földrajzi köznevek megoszlása Doboka vármegye településnév-állományában.

A terület egésze feltűnő különbségeket hordoz bizonyos más, Kárpát-medencei területekhez képest: legfeltűnőbb például, hogy a *-telek ~ -telke* utótaggal rendelkező névformák a vizsgált területen szinte egyedülállóan produktív módon vesznek részt a névadásban. Míg a magyar nyelvterület bizonyos részein az ilyen alakulatok alig vannak jelen, addig az erdélyi vármegyék névanyagában szinte minden más fajtajelölő lexémát kiszorítva jelentkeznek a névadásban. TÓTH VALÉRIA elgondolása nyomán arra is joggal gyanakodhatunk, hogy ezen elnevezések jelentős részében az utótag településnév-formánsként vesz részt a névadásban (2008: 189), azaz az ilyen elnevezésekben az utótag szemantikai tartalma mindössze annyi, hogy 'település', vagyis az eredeti, specifikusabb jelentése elhomályosult.

A diagramokon az is jól látszik, hogy amíg Kolozs, illetve Doboka megye településneveiben abszolút többségben vannak a *-telek ~ -telke* utótagú elnevezések: pl. *Bándkúttelke* (1312: *Bandkuthtelke*, p., Gy. 2: 59), *Salamontelek* (1336: *Salamontelek*, p., Gy. 2: 86), *Zsuktelek* (1317: *Sukteluk*, t., Gy. 3: 381), addig Erdélyi Fehér vármegye ilyen tekintetben jóval differenciáltabb képet mutat: ez az utótag ugyanis korántsem jelenik meg olyan elsöprő fölényben, mint a két másik megye névanyagában. Ehelyett Erdélyi Fehér megyében lényegesen nagyobb arányban jelentkeznek az olyan elnevezések, amelyek *-lak ~ -laka*: pl. *Csekelaka* (+1286 [σ: 1296]: *Chekeloka*, Gy. 2: 137), *Ispánlaka* (1329/1329: *Ispanlaka*, t., v., Gy. 2: 167), *Nagylak* (1288/1293//1508: *Noglak*, p., Gy. 2: 175), illetve *-falu ~ -falva*: pl. *Heningfalva* ([1308–22, σ: 1374]>XIV: *Heningfalua*, Gy. 2: 165), *Péterfalva* (1345: *Peturfalua*, Gy. 2: 179), *Újfalva* (1325/1415–38: *Výfalua*, p., Gy. 2: 188) lexémát tartalmaznak utótagként, míg ugyanezek a két másik vármegyében sokkal kisebb szerephez jutnak. Mindez annak ismeretében különösen fontos, hogy tudjuk, éppen a vizsgált időszak végén, a 14. században válik jellemző folyamattá a magyar névrendszerben a *-telek ~ -telke* utótagú elnevezések visszaszorulása első-

sorban éppen a *-falva* utótagúak javára (ehhez lásd pl. KÁLMÁN 1973: 176). Mivel ez utóbbi lexéma igen szép számban megtalálható Erdélyi Fehér névállományában, így esetleg a térségben déli irányból kiinduló változási folyamatot is feltételezhetünk. A kérdéses alakok létrejöttében bizonyára fontos szerepet játszottak ugyanakkor különböző településtörténeti, illetve birtoktörténeti folyamatok is. Az mindenesetre megállapítható, hogy e népes helynévi kategória vizsgálata nemhogy nem igazolja BENKŐ LORÁND véleményét, aki szerint Erdélyi Fehér vármegye területe képviseli a legarchaikusabb névkincset, hanem egyenesen annak az ellenkezőjéről tanúskodik.

Az itteniekhez hasonló következtetéseket enged meg a sajátosságot kifejező településneveknek az a kategóriája is, amelyben a birtoklás motívuma fejeződik ki. Ez a névtípus a korai helynévadás egyik legjellemzőbb és legnépesebb kategóriáját képviseli. A 4. ábrán a személynévi eredetű elnevezéseket csoportosítottam aszerint, hogy bennünk milyen nyelvi eszköz fejezi ki a birtoklás motívumát.

4. ábra. A birtokosra utaló elnevezések megoszlása a három vármegye településnév-állományában.

Lexikális-morfológiai szempontból a birtokosra való utalás három különböző módon történhet meg: formáns nélküli puszta személynévvel (mely a legősibbnak tartott névadási mód a magyarság történetében, vö. pl. TÓTH V. 2009: 43, RÁ CZ A. 2005: 90): pl. *Ambrus* (1312: *Ambrus*, Gy. 2: 58), *Csata* (1345: *Chata*, p., Gy. 2: 162), *Méra* (1299/1300: *Mera*, Gy. 3: 363); személynév + helynévképző formáns segítségével: pl. *Béld* (1219/1550: *Belud*, v., 1295/1392: *Beld*, Gy. 2: 132), *Csombord* (1220/1550: *Chumburd*, Gy. 2: 139); illetőleg kétrészes szerkezet előtagjaként: pl. *Ivánkatelke* (1285/1436: *Iuankathelke*, t., Gy. 2: 167), *Mortonfalva* (1319>1413/1414: *Mortonfalwa*, p., Gy. 2: 199), *Vataháza* (1341: *Vatahaza*, p., Gy. 3: 378). Az elnevezések területi megoszlása ebben az esetben is ugyanazokat a tendenciákat mutatja, mint az előzőekben a fajtajelölő utótagú névstruktúrák esetében. Mindhárom vármegye elnevezései között dominálnak ugyan a puszta személynévi alakok, de egyúttal nagy különbségeket is tapasztalunk az egyes területek között a formáns nélküli személynévi helynevek és a kétrészes név-

szerkezetek használati arányait illetően. Erdélyi Fehérben a két lexikális-morfológiai típus közel egyenlő arányban jelenik meg a névadásban (sőt Erdélyi Fehér vármegye felső részén ez az arány némelyest a kétrészes névstruktúrák javára billen el), míg Kolozs és Doboka névállományában a birtokosra utalás két módja közötti arány erősen a pusztaszemélynévi névformák felé billen. Az is látszik továbbá, hogy Erdélyi Fehér megye névadásában viszonylag gyakran jelennek meg személynév + helynévképző formáns típusú elnevezések is, ami azonban a másik két vármegye névállományára egyáltalán nem jellemző. A birtokosra utaló helynevek lexikális-morfológiai sajátosságainak vizsgálatából tehát ugyancsak az a tanulság adódik, hogy az archaikusabbnak tekintett névstruktúrák (tehát a pusztaszemélynévből képzett helynevek) sokkal nagyobb előfordulási arányban találhatóak meg az észak-erdélyi vármegyék területén, mint a déli Erdélyi Fehér esetében, így e tekintetben sem igazolható a déli területek archaikusabb névtani jellege.

3. A következőkben érdemes részletesebben is kitérnünk arra, hogy BENKŐ LORÁND milyen érveket hoz fel az archaikusság kérdésében. Ebben — a személyneveket nem számítva — elsősorban az egyes elnevezések, illetve bizonyos archaikusnak vélt helynévképzők ügyére alapozza érvelését. Ezek közül messze a leghangúlyosabban a *-gy*, *-aj* ~ *-ej* helynévképzőkre, illetve azok kronológiai értékére támaszkodik. A legújabb szakirodalom azonban ezekkel, illetve tágabb értelemben is bizonyos jellemző helynévtípusok kormeghatározó értékével kapcsolatban arra mutat rá, hogy bár az ilyen elnevezéseknek valóban lehet bizonyos mértékig jellemző produktívási időszakuk, ennek kronológiai határai korántsem olyan szilárdak, ahogyan azt a korábbi kutatások vélték (vö. ehhez pl. BÉNYEI 2012). Tovább csökkenti az említett helynévképzőknek tulajdonított kronológiai bizonyítási erőt az archaikusság kérdésében az a körülmény is, hogy ezek a morfémák a három vizsgált vármegye helynévadásában mindössze néhány helynév kialakulásában játszottak szerepet. Végül azt is meg kell jegyeznünk, hogy az észak-erdélyi területen is feltűnnek néhány esetben az említett képzők, pl. a Kolozs vármegyei adatok közül az alábbiakban: *Kórógy* (1334: *Koroug*, p., Gy. 3: 360), *Sáságy* (+1263/1324/1580: *Saasadg*, p., t., Gy. 3: 369); *Aknaj* (+1315: *Aknay*, v., Gy. 3: 342), *Novaj* (1331: *Nouay*, Gy. 3: 365, vö. FNESz. *Novaj*), így ezek bizonyító erejére bármely vonatkozásban is komolyabb következtetéseket nemigen alapozhatunk.

4. A fentiek pedig összességében azt jelentik, hogy azt az elsősorban a személynevek történeti kontextusából kiinduló feltételezést, miszerint névtani szempontból Dél-Erdély az északonál jóval archaikusabb képet mutat, a helynevek rendszertani elemzése nem támogatja kellőképpen, míg az ellenkezőjére, az északi terület archaikusságára megítélésem szerint több komolyabb érv is utal. Írásomban ennek bizonyítására két olyan névtani kategóriát hoztam példaként, amelyek a korai helynévadás legjellemzőbb részrendszereit alkotják, de a fenti megállapítást

több más, kevésbé jellemző névtípus vizsgálata is alátámasztja. A névrendszertani elemzés során tehát sok tekintetben a BENKŐ LORÁND megfigyeléseivel jobbra azonos eredményre jutottam magam is (az északi és déli területek feltűnő nyelvi és névtani különbsége, illetve a magyarság feltételezhető magas aránya Dél-Erdélyben más etnikumokkal összehasonlítva), míg az archaikusság kérdéskörét illetően a helynévrendszertani elemzés alapján a BENKŐTŐL különböző következtetéseket tudtam levonni.

Irodalom

- BÁTORI ISTVÁN (2013), Erdélyi vármegyék Árpád-kori településneveinek névrendszertani elemzése. In: *Juvenilia V. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája*. Szerk. KÁLAI SÁNDOR. Debrecen. 52–62.
- BENKŐ LORÁND (2002), *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről*. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 29. sz. Bp.
- BÉNYEI ÁGNES (2012), *Helynévképzés a magyarban*. Debrecen.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999), A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *MNyj.* 37: 207–16.
- KÁLMÁN BÉLA (1973), *A nevek világa*. 3. kiadás. Bp.
- RÁCZ ANITA (2005), *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2008), *Településnevek változástipológiája*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2009), Adalékok személynévi eredetű településneveink nyelvi kérdéseihez. *MNyj.* 47: 43–59.